

Izvorni znanstveni rad
UDK: 811.163.42'255:27.234:
003.349.1:003.349

NAZIV JEZIKA U HRVATSKIM IZDANJIMA UNGNADOVE TISKARE U URACHU (1561. – 1565.)¹

Alojz Jembrih

Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija
ajembrih@hrstud.hr

U prvom dijelu referata vraća se pozornost na izvorni naziv jezika (lingvonim) kojim su tiskane hrvatske knjige u Ungnadovoj tiskari, u doba reformacije, u Urachu (1561. – 1564.). Iz naslova tiskanih knjiga jasno se razabire, jer je naziv jezika izričito naveden, da je to hrvatski jazik/jezik. Autor time pokazuje da nisu u pravu oni autori koji u člancima i knjigama čitatelju podastiru svoj izmišljeni naziv jezika kojim su navodno knjige tiskane. Naime za njih (autore) to je „srbskohrvatski“/„serbokroatish“. Taj i takav jezik u hrvatskim knjigama tiskanima u Urachu u 16. stoljeću nije uopće postojao pa nije opravdano njima ga pripisivati u 20., a još manje u 21. stoljeću.

U drugom dijelu referata autor se, ukratko, osvrće i na naziv Ungnadove tiskare u kojoj su od 1561. do 1564. tiskane hrvatske knjige u Urachu. Ungnad je to svoje tiskarsko poduzeće nazvao *Windische, Chrobatische und Cirulische Truckerey* [slovenska, hrvatska/glagoljična i ćiriljična tiskara]. U sekundarnoj literaturi od 18. do 21. stoljeća upotrebljava se nekoliko naziva: *Hrvatska tiskara u Urachu*, *Ungnadova tiskara*; *Biblijski zavod*, *Južnoslavenski biblijski zavod* itd. Budući da je Ungnad bio vlasnik i blagajnik tiskare, onda je primjereno nazvati ju *Ungnadova tiskara*. Autor, uz ostalo, primjećuje da naziv *Biblijski zavod u Urachu* upotrebljavaju, uglavnom, oni autori u svojim člancima ili knjigama koji su članovi neke od reformacijskih denominacija, a drugi koji to nisu rabe naziv *hrvatska protestantska tiskara* ili *Ungnadova tiskara u Urachu*. Prvi preferiraju takav naziv, vjerojatno, zbog toga što je Ungnadova tiskara ipak tiskala biblijske tekstove, a u planu je bila i čitava Biblija – Stari i Novi Testament, no tiskan je samo Novi Testament i evanđelja u Postilama. Nema dosad nigdje pisanoga traga da je osnovan *Biblijski zavod* (Bibelanstalt) u Urachu s tim nazivom.

¹ Napomena urednika: Temeljne spoznaje iznesene u ovome radu autor je prethodno već objavio, u novije vrijeme u knjizi *Stipan Konzul i „Biblijski zavod“ u Urachu: rasprave i građa o hrvatskoj knjižnoj produkciji u Urachu (1561.-1565.) i Regensburgu (1568.). Prilog povijesti hrvatskoga jezika i književnosti protestantizma* te u pogovorima uz pretsak glagoljičkoga i ćiriljičkoga Novoga testamenta, u čijem su objavljivanju 2007. i 2008. godine sudjelovali Teološki fakultet „Matija Vlačić Ilirik“ iz Zagreba i Narodna in univerzitetna knjižnica iz Ljubljane. Procijenili smo korisnim uvrstiti ovaj rad radi onih koji su slabije upućeni u pitanje naziva jezika hrvatskih protestantskih izdanja otisnutih u uraškoj tiskari, što je autoru zasigurno i bila vodilja prilikom priređivanja izlaganja za znanstveni skup o jeziku hrvatskih protestantskih izdanja 2019. godine.

Ključne riječi: reformacija, Urach, Ivan Ungnad, tiskara, hrvatski jezik, Stipan Konzul, Antun Dalmatin, Primož Trubar

1. Nazivi jezika hrvatskih knjiga tiskanih u Ungnadovoj tiskari u Urachu

Kada je 1557. godine Primož Trubar (1508. – 1586.) svojim Slovencima (Kranjcima) u tiskanom obliku podario *Ta pervi deil tiga Noviga Testamenta*, u predgovoru je, uz ostalo, napisao: „(...) ko sem pri vas pridigal v slovenskem jeziku iz latinskih in nemških knjig, sem često vzdihnil k Bogu, naj se zaradi posvečenja svojega imena in razširitve svojega kraljestva milostno ozre tudi na naš ubogi, preprosti, dobrosrčni slovenski narod (...), ter da bi se sv. pismo in dobre krščanske knjige prav prevedle in natisnule v slovenskem in hrvaškem jeziku“ (Barbarič 1986: 59; Sakrausky 1989: 108). U tom je predgovoru, četiri godine prije nego je tiskana glagoljična i ćiriljčna *Tabla za dicu* (1561.), Trubar spomenuo *hrvatski jezik*, dakle jezik koji je kao takav funkcionalno postojao. No ideja da se Trubar prihvati prevođenja Sv. pisma na svoj kranjski (*windische*) i k tome na hrvatski jezik potekla je od Petra Pavla Vergerija ml. (1498. – 1565.). To je Trubar također u predgovoru svog NT (1557.) izričito spomenuo: „(...) Zgoraj omenjeni gospod Vergerij mi je pisal, brž ko mi je iztaknil zapovrstjo nekaj pisem, želeč od mene izvedeti, če bi upal prevesti Biblijo v slovenski in hrvaški jezik (...)“² (Rupel 1966: 74–75; Sakrausky 1989: 96–97). U svom je predgovoru Trubar naveo da se hrvatski jezik piše s dva hrvatska pisma pri čemu je mislio na glagoljicu i ćirilicu³ što će uvijek biti i navedeno u naslovu svake tiskane hrvatske knjige i u njemačkom podnaslovu.⁴ Kao što se razabire, već prije nego se je prišlo prevođenju Biblije na hrvatski jezik i tiskanju ostalih knjiga tim jezikom, bilo je posve jasno Vergeriju i Trubaru da postoji hrvatski jezik. Trubar je to posvjedočio i u svom *Registru* 1561. na njemačkom jeziku u kojemu predočuje Ivanu Ungnadu (1493. – 1564.) i ostalim budućim donatorima što je sve tiskao na svojem kranjskom

² „Dieser erst obgemelter Herr Vergerius als bald er mich erfragt het schrib mir nach einander etliche Brieffe begeret von mir zuwissen ob ich mir getrawet die Bibel in die Windische und Croatische sprach zu verdolmetschen“ (Sakrausky 1989: 96–97).

³ „Die Crobatische Sprach würdt gleich wol wie jr wißt mit zweierlay Crobatischen Buchstaben geschrieben (...)“ (Sakrausky 1989: 92).

⁴ Tako će u njemačkom podnaslovu glagoljičnoga *Katekizma* (maloga, 1561.) pisati: „Der klein Catechismus, und ein Predig vom rechten Christlichen Glauben, in der Crobatischen Sprach“ (Jembrih 2007: 121).

(*windische*) i što će se tiskati na hrvatskom jeziku. Stoga je već i u naslovu to artikulirao: *Register in kratka vsebina vseh slovenskih knjig, ki jih je Primož Trubar do leta 1561 dal v tisk in se jih bo zdaj dodatno tiskalo v hrvaškem jeziku v dveh hrvaških pisavah, namreč v glagolici in cirilici (...)*.⁵ No postavlja se pitanje kako to da su pojedini autori u svojim člancima, knjigama izbjegavali u 20. stoljeću spomenuti naziv *hrvatski jezik*, navodeći da su knjige tiskane u Urachu/Tübingenu na srpskohrvatskom jeziku. U ovom prilogu želim pokazati da naziv jezika kojim su tiskane knjige u Urachu u 16. stoljeću nije moguće, zbog znanstvene korektnosti, nazivati srpskohrvatski. S tim u vezi također ću se osvrnuti i na različite nazive uraške tiskare u sekundarnoj literaturi. Čitatelj će potom moći prosuditi je li ispravno u znanosti izbjegavati (zaobilaziti) ono što se zove izvorni i primarni podatak.

U svojoj, moglo bi se reći, prvoj monografiji o Ungnadovoj tiskari u Urachu, objelodanjennoj 1799. godine, Christian Friedrich Schnurrer (1742. – 1822.) uvijek će spominjati u svom eksplicitu naziv hrvatski jezik.⁶ Smatram da je za ovu prigodu i sadržaj ovoga izlaganja najbolje pogledati naslovnice i predgovore hrvatskih tiskanih knjiga u Urachu i vidjeti nazive jezika na koji su one prevedene i kojim su slovima tiskane.⁷ Ondje gdje bude trebao komentar, smatram da je opravdano da to i učinim.

Tako već u prvoj tiskanoj priručnoj početnici na glagoljici *Tabla za dicu. Edne malahne knjižice* (1561.)⁸ u njemačkom podnaslovu koji je namijenjen njemačkom čitatelju, prije svega dobrotvorima koji su svojim novčanim priložima pomagali hrvatski tisak u Urachu, piše: *Abecearium und der gantze Cathechismus one außlegung in der Crobatischen Sprach*. Dakle u hrvatskom je jeziku knjižica tiskana. Čirilичno izdanje s istim je hrvatskim naslovom, a u njemačkom podnaslovu piše:

⁵ Register und summarischer Inhalt, aller der Windischen Bücher, die von Primo Trubero, biß auff dieß 1561. Jar in Truck geben seind, Und jetzundt zum andern, in der Crobatischen Sprach mit zweierlei Crobatischen Geschriffen, nämlich, mit Glagola und Cirulitza, werden getruckt (...). Getruckt zu Tübingen, bei Ulrich Morharts Wittib. 1561. Register je preveo na suvremeni slovenski Janko 1997: 10–24; vidi Jembrih 2007: 18–19).

⁶ No ipak bismo htjeli znati što je autora ponukalo da svoju knjigu naslovi *Slavischer Bücherdruck in Württemberg im 16. Jahrhundert* – Slavensko tiskarstvo u Würtembergu u 16. stoljeću. Pridjev *slavenski* širokoga je značenja, kad je o jeziku riječ: smatram da je ipak trebalo navesti o kojem se to slavenskom jeziku radi, bez obzira na to što se iz njegova teksta saznaje da je to hrvatski jezik. Ne znam zbog čega je autor zazirao od izvornoga naziva u naslovu hrvatskih tiskanih knjiga u Urachu.

⁷ Poslužiti ću se *Bibliografijom* Bučar i Fancev (1938: 49–125).

⁸ Objavljen je pretisak: *Cymelia Croatica*. Izdanja Međunarodnog slavističkog centra SR Hrvatske, Biblioteka pretisaka svezak 3. Sveučilišna naklada Liber i Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb 1986.

*Abecedarium und der gantzte Catechismus one Auflegung in der Syruischen Sprach.*⁹ Ćirilina *Tabla za dicu* tiskana je krajem mjeseca rujna, a prije je Primož Trubar iz Ljubljane sa sobom doveo u Urach dvojicu pravoslavnih svećenika – uskoka (iz Žumberka) od kojih je jedan bio odgojen u Srbiji, a drugi u Bosni.¹⁰ Oni su prema Trubarovoj želji trebali u tiskari pomagati kod korektura hrvatskih knjiga.¹¹ U naslovu glagoljičnoga maloga *Katekizma* (1561.)¹² piše: *Katehismus. Edna malahna knjiga (...) krozi Stipana Konzula Istrijanina, s pomoću dobrih Hrvatov, sad naiprvo istumačena*. Dakle nije naveden naziv jezika kojim je *Katekizam* istumačen; no ako je *pomoću dobrih Hrvatov, sad naiprvo istumačen*, onda je logično da su to učinili na hrvatskom jeziku. U njemačkom je podnaslovu navedeno *Der klein catechismus und ein Predig vom rechten Christlichen Glauben in der crobotischen Sprach* i u naslovu novog izdanja *Katekizma* (1561.) isto tako piše kao i u prvom izdanju. No u ćirilicnom izdanju istog *Katekizma* čitamo da *Katehismus. Edna malahna knjiga (...) kroz Antona Dalmatina i Stipana Istrijana sad naiprvo iz mnozih jezic harvacki istumačena*, a u njemačkom podnaslovu *Catechismus mit auslegung in der Syrvischen Sprach*.¹³ Opet se je njemačkom čitatelju sponirao naziv jezika prema slovima – ćirilici. No u tekstu toga *Katekizma* upućenom „Onim koi ove knjižice štati budu“ piše u *Predgovoru*: „Predragi i dobri krstiani, neka da znate, da ove knjižice sada od nas v novi iz mnozih jazik, u hrvaciki tumačene, jesu jedne stare knjižice (...)“ Prema tome, posve je jasno, iako je *Katekizam* tiskan ćirilicom, on je pisan hrvatskim jezikom.

Pogledamo li redom izdanja hrvatskih knjiga koja su tiskana u Ungnadovoj tiskari u Urachu i u njima nazive jezika, onda je slika sljedeća. Na glagoljici: *Edni kratki razumni nauci... su iz krainskoga jezika sad naiprvo skroz Antona Dalmatina i Stipana Istrijana istumačeni* (1562.); nije spomenut jezik na koji je istumačena knjiga. Isto tako i u ćirilicnom izdanju. *Artikuli ili deli prave stare krstianske vere (...) su sada vnove is latinskoga, nemškoga i krainskoga jazika va hrvaciki verno sthmačeni po Antonu*

⁹ Jezik je tu nazvan prema slovima kojima je knjižica tiskana, dakle ćirilicom i onda je jezik nazvan srpski iako je pisan hrvatskim jezikom (usp. Grčević 2019: 123–129).

¹⁰ O njima vidi: Jembrih 2007: 153.

¹¹ Usp. Žagar 2020: 90–114.

¹² Taj sam *Katekizam* nazvao delftski jer je u gradu Delftu u privatnom vlasništvu. O tom *Katekizmu* vidi: Jembrih 1995: 470–481; preslik je predočen na kraju zbornika kao *Anhang* i ponovno kao dodatak u pretisku velikog *Katekizma* s istim naslovom s razlikom što je u njemačkom podnaslovu još rečeno: *Der Catechismus mit kurtzen auflegungen Symbolum Athanasii, und ein Predig von der krafft und wirkung des rechten Christlichen Glaubens in der Crobotischen Sprach*. Pretisak priredio i pogovor napisao Alojz Jembrih. Izd. Istarsko književno društvo „Juraj Dobrila“ Pazin, Katedra Čakavskog sabora Buzet, Hrvatsko kulturno društvo u Gradišću i Hrvatski akademski klub Beč, Pazin 1994.

¹³ U izdanjima koja su slijedila na ćirilici više se ne pojavljuje sintagma *sirvische Sprach*.

Dalmatinu i Stipanu Istrianu (na glagoljici, 1562. prevedeni su iz Trubarova kranjskoga izdanja iz iste godine).¹⁴ U njemačkom podnaslovu navodi se da je knjiga *in die Crobatische Sprach verdolmetscht und mit glagolischen Buchstaben getruckt*. Ta je knjiga posvećena saksonske knezovima i u posveti se spominju. U hrvatskom predgovoru koji počinje: „vsiim dobrim i bogoljubnim, slabim i moćnim u veri krstianom v Dalmaciji, Hrvatih i na vsih inih kogagodire slovenskoga jazika stranah prebivaju¹⁵, milost, mir i vsako dobro, od Boga po ISHU prosimo.“ U posveti saksonske knezovima još pišu da riječ Božja ne svijetli samo u Njemačkoj, nego je odatle došla u okolna kraljevstva, gospodstva i dežele, pa je ta svjetlost takoe k nama Hrvatom i Slovinom dosegla. Ovdje su spomenuti Hrvati i Slovini, dakle Hrvati i Slaveni. No u predgovoru nalazimo i ove rečenice: „I poli toga vsim dobrim Bogoljubnim slovenskoga jezika budi povedano i dano na znanje (...) I da vi naši predragi Slovenci takajše kako i drugi ljudi, pravo tere iz fundamenta budete znali i drugim istino mogli povedati, (...)“ Spomenuti *Predgovor* sadrži različita poglavlja. Tako jedno ima svoj eksplisit: *Kada, kade, ili po kom jesu ove knjižice stvorene, što va sebe drže, od česa govore i uče* (...) Potom slijedi: „Do sih dob jesmo naiveće radi ovih naših dobrih priprostih ljudi *Dalmatinskoga Hrvackoga i vsakoga inoga Slovenskoga jazika*, i radi ovih naših suprotivnikov (ki nas kleveću i raznašaju ter govore, da hoćemo jednu novu krivu veru, va slovenskih zemlah narediti i načiniti (...).“ Potom će izreći: „Ufamo Boga da vsaki dobru *Slovenskoga ili Hrvackoga jazika* človik, hoće iz fundamenta naplne, to što se va ovih knjižicah piše i uči razumeti i znati.“ Ćirilčno izdanje *Artikula* Antun Dalmatin složio je prema glagoljičnom izdanju na kojemu je kao redaktor radio Stipan Konzul. Korekture je mogao obaviti Juraj Cvečić koji je boravio u Urachu do 25. studenoga 1562., a drugi korektor bio bi Juraj Juričić (iz Vinodola) koji je u tiskari boravio od srpnja 1562. do srpnja 1563.¹⁶ Predgovor u ćirilčnom izdanju *Artikula* počinje: „Svim dobrim bogoljubnim, slabim i moćnim u veri krstjanom v Dalmaciji, v Hrvatih, Srvije, Bosne, Srimске zemle, i va vsih inih ovoga jazika stranah ili zemljah prebivaju, milost, mir i vsako dobro od Boga i po JSHU prosimo.“¹⁷ Kao što smo vidjeli u glagoljičnom izdanju ne navode se zemlje u kojima borave „bogoljubni, slabi i moćni

¹⁴ Dostupni su u pretisku i latinicijskoj transkripciji. Nakladnici su: Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu i Visoko evandeosko teološko učilište u Osijeku. Zagreb 2017. S glagoljičnoga izvornog teksta na latinicu *Artikule* su prepisali Blanka Ceković, Ivana Eterović, Tanja Kuštović i Mateo Žagar. Spomenimo da su u *Artikulima* na zadnjem listu predočeni portreti Antuna Dalmatina, na prednjoj stranici i Stipana Konzula, na drugoj stranici.

¹⁵ Ovom rečenicom misle na Slavene na kojim god stranama prebivaju.

¹⁶ Podatci prema Rupel 1930: 549–450.

¹⁷ Zapis u Bučar i Fancev 1938: 95.

u veri krstjani“. U ćirilicnom se izdanju *Predgovor* zove *Predslouje* u kojemu je rećeno: „I da Vi nađi predragi Hrvate takajše kao i drugi ljudi, prave vere iz fundamenta budete znali i drugim istinu mogli povedati (...) jesmo mi ove kniŹice i pismo iz latin-skoga i nimškoga jazika *v hrvacki* verno obrnuli tere istumaćili.“¹⁸ Dakle, makar su *Artikuli* ćirilicom tiskani, pisani su hrvatskim jezikom i namijenjeni Hrvatima ostalim krstjanima koji Źive u zemljama koje su navedene.¹⁹ Njemaćki podnaslov *Artikula* glasi: *auf dem Latein und Teütsch in die Crobatische Sprach verdolmetscht, und mit Cirulischen Buchstaben getruckt*. Glagoljićna *Postila* (1562.) *to est kratko istlmaćenje vsih nedelskih Evangeliov i poglaviteih prazdnikov, skrozi vse leto sada naiprvo hrvatskimi slovi štampana*.²⁰ U njemaćkom je podnaslovu tiskano: *jetzt erstlich in Crobatischer Sprach mit Crobatischen Buchstaben getruckt*. Dakle hrvatska su slova glagoljićna slova. Ćirilicno izdanje ima naslov: *Postila, to jest kratko istlmaćenie vsih nedelskih Evangeliov, i poglaviteih prazdnikov, skrozi vse leto, sada naiprvo Cirulićkimi slovi štampna*, a njemaćki podnaslov: *jetzt erstlich in Crobatischer Sprach mit cyrulischen Buchstaben getruckt*. Nakon spomenutih hrvatskih knjiga tiskanih u Ungnadovoj tiskari u Ura-chu, tiskan je prvi cjeloviti hrvatski prijevod *Novoga zavjeta* (Novog Testamenta), prvi dio 1562. – ćetiri evandelja i Djela apostolska, a 1563. tiskan je drugi dio – Pavlove poslanice i Ivanovo Otkrivenje (Apokalipsa).²¹ Te iste godine tiskane su i na ćirilici. Pogledajmo kako je u tim izdanjima s nazivom jezika na koji su knjige prevedene. U naslovu *Novoga Testamenta* (1562.) naziv jezika posve je jasan: *Prvi del Novoga Testamenta, va tom jesu svi ćetiri evangelisti i Dijanje apustolsko, iz mnozih jazikov, v općeni sadašnjji i razummi hrvacki jazik, po Antonu Dalmatinu, i Sipanu Istrianu, s pomoću drugih bratov, sada prvo verno stlmaćen*. U njemaćkom podnaslovu: *jetzt zum ersten mal in die Crobatische Sprach verdolmetscht und mit glagolischen Buchstaben getruckt*. Ćirilicno izdanje (1563.) naslovljeno je kao i glagoljićno, s tim da je sada dodano „i s cirulićkimi slovi naiprvo sada štampani“, u njemaćkom podnaslovu također: *jetzt zum ersten mal in die Crobatischen Sprach verdolmetscht und mit Cyrulischen Buchstaben getruckt*. Budući da je PrimoŹ Trubar pisao njemaćku posvetu caru

¹⁸ Isto.

¹⁹ Jezićne korelacije glagoljićnoga i ćirilicnoga teksta *Artikula* pokazao je Rupel (1930: 542–550).

²⁰ To je izdanje prijevod Trubarove kranjske *Postile* koja je pak sastavljena prema Martinu Lutheru, Ivanu Brenciju, Lassiju i Filipu Melanchtonu.

²¹ Vidi pretisak tog izdanja koji je za tisak priredio i pogovor napisao Alojz Jembrih, nakladnik: Teološki fakultet Matija Vlačić Ilirik u Zagrebu, Zagreb 2007. Vidi također latinićni prijepis tog izdanja, redakcija: Alojz Jembrih, Mateo Źagar; transliteracija (prijepis) Tanja Kuštović, Vesna Badurina Stipćević, Mateo Źagar, tekst kolacionirao i glosarij sastavio Alojz Jembrih. Nakladnici: Adventistićko teološko visoko ućilište Maruševec, Filozofski fakultet, Sveućilište u Zagrebu, Školska knjiga, I. dio, Zagreb, 2013., II. dio 2015.

Maksimilijanu II., on je vrlo dobro i korektno razlikovao jezike naroda kojima je NT bio namijenjen, zato je i zapisao: „Hrvati, Dalmatinci, Bosanci, Srbi i Bugari također imaju vlastite jezike, pisane dvjema vrstama pisama ili slova...“²² U hrvatskom predgovoru koji su potpisali Antun Dalmatin i Stipan Istrijan oni će uz ostalo zapisati: „Znajući tada mi, da takove cele Bible, ni staroga ni Novoga Testamenta, va ovom našem slovenskom ili hrvackom jaziku ne imate (...)“ ili „pridoše nam pred ruke jedne knjige s kranskim jazikom z latinskimi slovni štampane²³, koi jazik, kako vi znate s hrvatkim jazikom mnogo se sklada, tako da jedan Hrvackoga jazika človek u potrebi more jednoga Kranjca razumeti.“ Da bi istaknuli iz kojih su prijedložaka prevodili, zapisuju: „(...) Začeli jesmo Novi Testament van iz najbolega latinskoga, vlaščkoga, nemškoga i kranjskoga tmačenja u hrvacki jezik tmačiti.“ Prevoditelji su bili svjesni i nedostataka u svom poslu, zato će reći: „Mi pak takaiše i jure dobro znamo, da vsakomu ovo naše tumačenje, i ova naša slova ne bude ugodno. Na to vi predragi dobri krstiani Hrvatie znajte, da jesmo s tim našim tumačenjem vsim slovenskoga²⁴ jazika ljudem služiti hoteli, naiprvo vam, Hrvatom i Dalmatinom, Srblanom i Bulgarom (...) *Toga radi jesmo va ovo naše tmačenje ove priproste, navadne razumne, obćene, vsagdanje, sadašnjega vremena besede, koiie Hrvate, Dalmatini i drugi Slovenci i Kranjci naiveće va njih govorenju govore, hoteli postaviti.*“ Iz te se rečenice bjelodano razabire kakvim je jezikom prijevod NT tiskan. To nije jezik visokog stila, nego jednostavan, uobičajeno razumljiv, riječi svakidašnje, tadašnjega vremena kojima se koriste spomenuti narodi. Upravo su se takvim prijevodom htjeli približiti njihovu govoru. Što se pak pisma ili slova (grafije) tiče, prevoditelji će, također, reći: „Vi znate ošće da slova glagolska, ni ciruliska povsuda jednako se ne pišu. Mi jesmo svetom [savjetom] dosta razumnih i učenjih latinskim i hrvackim jazikom hrvackih pisac, tere njih pria pisanjem gledajuć na onu staru hrvacku štampu u brvialih i misalih, ova slova od dobrih umetlivih [vještih] meštar činili izdlesti, izseći, tere izliti.“²⁵ Time je zapravo rečeno da je Stipan Konzul glagoljična slova dao u Nürnbergu (1560.) načiniti prema glagoljičnim slovima brevijara i misala kojima su se koristili hrvatski glagoljaši u Istri, sjevernom Primorju i Dalmaciji. I Primož Trubar u posveti NT (glag. I. dio, 1562.) caru Maksimilijanu II., u tekstu koji bi se mogao promatrati i kao neka vrst Trubarova predgovora, kada obrazlaže kako je prijevod NT ozbiljan posao,

²² S njemačkoga Trubarova teksta posvete u NT na hrvatski prevela Marina Miladinov; vidi Pogovor pretisku glag. NT (2007.).

²³ Misle na Trubarov prijevod tiskan 1557. iz kojega je Stipan Konzul počeo prevoditi na hrvatski NT.

²⁴ Slavenskoga jezika.

²⁵ Citati su iz pretiska (2007.) glag. NT 1562. i nisu stavljani kod riječi znakovi za poluglas.

navodeći i ovo: „Također smo mi, prevoditelji prihvatili i obećali Njegovoj milosti [tu se misli na Ivana Ungnada] – ja osobno za sve svoje prevedene kranjske knjige i one koje sam dao u tisak, a koje jesu ili će biti tiskane latiničnim i njemačkim slovima, a također i Stipan Istrijan i Antun Dalmatin za sve knjige koje su preveli sa svojim pomoćnicima i dali tiskati glagoljičnim i ćiriličnim slovima, ako se nas, zbog naših prijevoda ili tiskovina, bude optužilo pred zakonom ili pozvalo na odgovornost, iste ćemo osobno opravdati i obrazložiti pred bogobožnim, učenim i nepristranim ljudima.“²⁶

Valja još spomenuti i naslovnicu unikatne knjižice iz 1563. *Edna kratka summa, nikiš prodik od tuče... po Jurju Juričiću z Vinodola, Antunu Dalmatinu i Stipanu Istrijanu iz nimškoga pisma v hrvacki jazik od riči do riči, verno istlmačene i s hrvatskimi slovi štampane*. U njemačkom podnaslovu: *Ein Summa etlicher Predigten von Hagel und Unholden. Aus dem teutschen in die Crabatische Sprach verdolmetscht und mit Crabatischen Buchstaben getruckt*.²⁷ I naslov sljedeće knjige glasi: *Spovid i spoznanie prave krstijanske vire* (glag. 1564.) koja je *sada naiprvo iz latinskoga i nimškoga jazika va hrvatski: po Antonu Dalmatinu i Stipanu Istrijaninu istlmačena*. Također tako i u latiničnom izdanju (1564.). Isto tako i latinično izdanje *Katekizma* (1564.)²⁸: *Katebismus. Iedna malabna knjiga (...) sada naiprvo iz mnozih jazik v hrvatski istumačena*. Zatim glagoljični *Crikveni ordinalic* (1564.) *je sad naiprvo v hrvacki jazik preobračen i štampan*. U njemačkom podnaslovu čitamo: *Württembergische Kirchenordnung, in der Crabatische Sprach vertiert, und mit Crabatischen Buchstaben getruckt*. Isto u latiničnom izdanju (1564.), samo je umjesto *Crabatischen Buchstaben* stavljeno *mit Lateinischen Buchstaben getruckt*.

Posljednja knjižica, koja je tiskana nakon smrti Ivana Ungnada (27. XII. 1564.), jest *Beneficium Christi. Govorenje vele prudno od dobročinstva ili dobrote propetoga Isukrsta ka krstianom. V Tubingi* (1565.).²⁹ Ni taj naslov ne sadrži njemački

²⁶ S njemačkoga prevela Marina Miladinov, vidi pogovor u pretisku NT (1562./63.; 2007).

²⁷ Tekst je u cijelosti objavio u transkripciji Franjo Fancev kao dodatak svojoj raspravi *Jezik hrvatskih protestantskih pisaca XVI. vijeka* (Fancev 1916b: 99–112).

²⁸ Nije jasno zašto je Bučar u *Bibliografiji* (1938.) naveo da je taj *Katekizam* tiskan 1563. godine. Tiskan je 1564. – naime ta je godina otišnuta na zadnjoj stranici nakon *Molitve*. Izgleda da Bučar nije imao u rukama taj *Katekizam*. Vidi pretisak iz 1991. priir. Alojz Jembrih, izd. Istarsko književno društvo „Juraj Dobrila“ Pazin i dr. Zanimljivo je spomenuti da u naslovu tog *Katekizma* nema njemačkoga podnaslova kao ni u glagoljičnoj i latiničnoj *Spovidi i spoznanje prave krstijanske vire* (1564.).

²⁹ Budući da te godine u Urachu više nije bilo Ivana Ungnada, to je izdanje moglo biti tiskano u Tübingenu. Prvo je izdanje tiskano 1563. na glagoljici i ono se jezično i sadržajno ne razlikuje od ovoga latiničnoga izdanja. Pretisak latiničnoga izdanja načinjen je prema jedinom poznatom primjerku u Narodnoj in univerzitetnoj knjižnici u Ljubljani, pod oznakom/sign. 19897. Pretisak je priredio i

podnaslov, a nema ni imena prevoditelja. Oni se iskazuju u kratkom tekstu upućenom čitatelju i naslovljenom: *Krstaiauskim čtatcem*. Tekst glasi: *Buduć nam jedne knjižice od prudneih i veće devotih, plne svetoga nauka pred ruke prišle, ako su ke druge knige v naših vrimeh učiniene i spravliene, tako su ove: kih titul je od dobročinienia ili dobrote propetoga Isukrsta ka krstianom. Nam se jest videlo na utišenje i prud vaš dati je na štampu, i prez imena pisca nato da vas bude veće nagibalo slovo Božje čtati je, nego oblast onoga ki je jest naiprvo iz svetoga pisma složil talianskim jazikom. Potle paki jesu iz talianskoga u hrvacki verno istlmačene i obračene po Antonu Dalmatinu i Stipanu Istrianu*. Dakle iz talijanskoga jezika prevedena je ta posljednja knjižica na hrvatski jezik od dvojice zaslužnih prevoditelja Antuna Dalmatina i Stipana Konzula. Dosad su poznata samo dva izdanja, glagoljično (1563.) i latinično (1565.). Budući da je to posljednje djelo koje je tiskano u sklopu uraško-hrvatskoga prevoditeljskoga kruga u doba reformacije, smatram da nije suvišno nešto reći i o toj hrvatskoj knjižici, to više što je u talijanskom izdanju tiskano bez imena autora pa tako i u oba hrvatska izdanja, premda su naši prevoditelji, bili snalažljivi, napisavši rečenicu koja bi mogla biti istinita, ali u sebi krije drukčiju autorsku pozadinu. *Krstajanskome čtatcu* pišu da su knjižicu dali „na štampu prez imena pisca“ zato „da vas bude veće nagibalo slovo Božje čtati je nego oblast onoga ki je jest najprvo iz svetoga pisma složil talijanskim jazikom.“³⁰ U Bučar-Fancevljevoj *Bibliografiji* (1938: 109) čitamo da je talijanski izvornik bio pripisivan autoru „Aoniju Paleariju (1500. – 1570.). U jednom pismu iz god. 1459 Vergerije uvjerava, da se ta pobožna knjižica vrlo požudno čitala i da za 6 godina bila je raspačana u gotovo 40.000 primjeraka³¹ ali je inkviziciji, iza 30 godina, pošlo za rukom sasvim ju uništiti, pa je sam autor 3. VII. 1570. u Rimu obješen.“ No danas raspoložemo i novim rezultatima istraživanja o autorstvu talijanskoga izdanja *Beneficium Christi* (Vinay 1967: 29–72)³² iz kojih saznajemo da je autor talijanskoga izvornika benediktinac sicilijanskoga samostana

pogovor napisao Alojz Jembrih. Izd. Istarsko književno društvo „Juraj Dobrila“, Pazin 1996. O tom izdanju vidi također u mojoj knjizi (Jembrih 2007: 240–255) pod naslovom: *Recepcija Govorenja vele prudnoga ... (1565.) u Europi*.

³⁰ Naslov talijanskoga izdanja: *Trattato utilissimo del beneficio di Giesu Christo crocifisso verso i Christiani. Vener. Apud Bernardinum de Bindonis. Anno Do. M. D. XXXXIII*.

³¹ Taj podatak donosi Schnurrer 1799: 106.

³² V. Vinay 1967. Autor je svoj rad podijelio u četiri dijela. 1. *Der Verfasser* (str. 29–36), 2. *Inhalt und Natur der Schrift* (37–52), 3. *Verbreitung und Vernichtung des Büchleins* (52–63), 4. *Die Wiederauffindung ds „Beneficio di Cristo“ um die Mitte des XIX. Jahrhunderts und seine erneute Verbreitung in Europa* (63–71). To je dosad najopsežniji rad o tom djelu koje bi bilo dobro prevesti i na hrvatski jezik zato jer imamo dva izdanja te knjižice na glagoljici 1563. i na latinici 1565. godine. O tom posljednjem izdanju vidi Jembrih 2007: 240–255.

u Monte Cassinu don Benedetto de Mantua.³³ Unatoč rimskoj inkviziciji koja je tu knjižicu stavila na indeks zabranjenih knjiga, ona je ipak tiskana u 16. st. diljem Europe: u Francuskoj na francuskom (1551. i 1552.), u Engleskoj na engleskom jeziku (1548., 1573), na glagoljici i hrvatskom jeziku 1563. u Urachu i opet 1565. godine na latinici. Vrlo je zanimljivo da je knjižica *Beneficium Christi*, u izdavačkom pogledu, doživjela svoju renesansu u 19. stoljeću; na engleskom (1847.), francuskom čak sedam izdanja (1855., 1856., 1857., 1859., 1860., 1864. i 1871), tiskana je i na holandskom (1856.), češkom (1870. i 1883.); na njemačkom jeziku u 20. stoljeću dva izdanja (1917. i 1927.) kao i na talijanskom jeziku (1942. i 1942.) (Vinay 1967: 54–55, 63–68, 64–70; usp. Jembrih 2007: 240–244). Spomenuta Izdanja svjedoče koliko je *Beneficium Christi* bila omiljena knjižica kod čitateljske publike. Uostalom nju su čitali i katolički svećenici, čak i kardinal Morone, kardinal Madruzzo iz Trienta, biskup Giberti iz Verone i drugi (Vinay 1967: 52–53). Dakle unatoč inkviziciji, žed za njom bila je velika. Prema tome nije nikakvo čudo što je u Urachu bila dvaput tiskana 1563. i 1565. godine. To je jedina hrvatska knjiga, ista po sadržaju, koja je doživjela dva izdanja.

Kad se imaju na umu naslovi hrvatskih uraških izdanja i sintagme u kojima se izričito navodi naziv *hrvatski jezik*, onda se i danas može postaviti pitanje iz koji su razloga neki autori u svojim knjigama, člancima pisali (i pišu) o djelatnosti Ungnadove tiskare u Urachu navodeći da su knjige proizašle iz te tiskare pisane „srpskohrvatskim jezikom“. Neki navode čak „srpskim jezikom“, kao primjerice jedan mađarski proučavatelj reformacije u Mađarskoj, Mihály Bucsay, koji, uz ostalo, piše da je u Urachu objavljen 1562. jedan srpski prijevod *Evandjelja* i jedan srbski *Psaltir* 1574. (Eine serbische Übersetzung der Evangelien erschien 1562, (...) und ein serbisches Psalterienbuch 1574) (Buscay 1979: 156). Koliko je meni poznato, a vjerujem i mnogim drugima, 1562. godine nije u Urachu tiskan nikada „srbski prijevod Evandjelja“, ni *Psaltir* 1574. Godine 1562. tiskan je glagoljicom *Novi zavjet*, I. dio, na hrvatskom jeziku koji su preveli Stipan Konzul i Antun Dalmatin sa suradnicima. *Psaltir* je 1574. preveo na kranjski Primož Trubar, dakle ne na srpski. Matija Murko (1861. – 1952.) u svojoj knjizi (1927.) na par mjesta upotrebljava sintagmu: „serbokroatischen protestantischen Drucke“, ili „serbokroatischen Drucke“, ili „die serbokroatischen glagolitischen, cyrillischen und lateinischen Drucke“ (Murko 1927:

³³ Valdo Vinay piše o toj knjižici: „(...) das Büchlein war im 16. Jahrhundert sehr verbreitet, und dies nicht nur in Italien, sondern auch in anderen europäischen Ländern wie Frankreich, Spanien, England, Deutschland, Slowenien und Kroatien. Die Inquisition vernichtete fast alle vorhandenen Exemplare in der zweiten Hälfte desselben Jahrhunderts, aber um 1850 herum wurde es erneut gedruckt und verbreitet, nachdem ein Exemplar der erwähnten venetianischen Ausgabe in Cambridge wieder entdeckt worden war“ (Vinay 1967: 29).

19, 139). I Mirko Rupel, kad piše članak *Glagolski in ciriliski Artikuli in njih razmerje do Trubarjevih* (1930.), govori o „srbskohrvatskih tiskih“ u Urachu. Rolf Vorndran (1977.) konstantno za jezik hrvatskih tiskanih knjiga u Urachu rabi naziv „serbokroatisch“. U sadržaju (*Inhaltsverzeichnis*) svoje knjige čitatelju nudi sljedeći poredak naslova s nazivom jezika: *Abececlarium* (Serbokroatisch-glagolitisch), *Katechismus* (Serbokroatisch-glagolitisch), *Neues Testament*, Teil 1 (Serbokroatisch-glagolitisch), *Neues Testament* Teil 2 (Serbokroatisch-glagolitisch), *Neues Testament*, Teil 1 (Serbokroatisch-kyrillisch), *Neues Testament*, Teil 2 (Serbokroatisch-kyrillisch), *Postille* (Serbokroatisch-glagolitisch), *Postille* (Serbokroatisch-kyrillisch), *Beneficium Christi* (Serbokroatisch-glagolitisch).³⁴ Svakako da će hrvatskoga, današnjega čitatelja spomenuti naziv jezika hrvatskih tiskanih knjiga u 16. stoljeću potaknuti na pitanje je li uopće opravdano služiti se spomenutim nazivom za te knjige. To više što autor predočuje i naslovnice knjiga u transkripciji i presliku. S jedne strane moglo bi se razumjeti autora da je želio ostati na crti službenoga (političkoga) naziva jezika koji je tada bio u službenoj upotrebi u bivšoj državi Jugoslaviji. No ipak taj naziv nije nikako primjeren nazivu jezika hrvatskih tiskanih knjiga u Urachu, jer one doista nisu tiskane „srbskohrvatskim“ jezikom, uostalom takav jezik nije ni postojao u 16. stoljeću. Sigurno da će čitatelj ovoga zbornika, također, morati konstatirati da je dotični naziv (lingvonim) hrvatskih knjiga tiskanih u Urachu ipak podložan proizvoljnom (političkom) ozračju dotična vremena.³⁵ K tome će reći da Franjo Bučar (1910.) u svojoj knjizi ne rabi uopće naziv „srpskohrvatski“ za jezik hrvatskih knjiga tiskanih u Urachu.³⁶ Friedrich Christian Schnurrer je ispravno napisao da je Stipan Konzul počeo prevoditi s kranjskoga na hrvatski jezik: „Er [Konzul] versuchte es, jene Crainerische Uebersetzung in die croatischen Schrift [glagoljicom] und Sprache überzutragen“ (Schnurrer 1799: 49). Isti Schnurrer bio je izvor informacija i Pavlu Josefu Šafariku (1795 – 1861) kod pisanja knjige: *Geschichte der illirischen und kroatischen Literatur* (1865).³⁷ Šafarik o Stipanu Istrijaninu, zvanom Consulu, uz ostalo,

³⁴ Vidi Vorndran 1977.

³⁵ Da je tome doista tako, potvrđuje i Mirko Breyer koji u svojoj knjizi *O starim i rijetkim jugoslavenskim knjigama* u podnaslovu piše: *Hrvatski ili srpski spisi štampani u Urachu* (Breyer 1952: 32). Čudno je da su za njega tiskane knjige spisi. I on je pisao oportunistički o jeziku kojim su te knjige tiskane, odnosno on jezik tih knjiga naziva „hrvatski ili srpski“. To je vjerojatno tako morao navesti jer je njegovu knjigu ipak objavila Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti koja je u izdanjima, tada, preferirala upravo dvojni naziv jezika kao službeni naziv u Jugoslaviji. To je samo još jedan dokaz da je naziv jezika hrvatskih uraških izdanja kod pojedinih autora članaka i knjiga podlijegao političkom kontekstu.

³⁶ Vidi Bučar 1910.

³⁷ Knjigu je objavio Josef Jiriček nakon Šafarikove smrti.

piše: „Er versuchte es, dessen krainersche Übersetzung des Neuen Testaments in die illyrische Schrift und Sprache (d. i. serbisch-dalmatisch-bosnische Mundart mit glagolitischen Buchstaben) überzutragen“ (Šafarik 1865: 13). I taj je autor na neki način zapravo krivotvorio naziv jezika na koji je Konzul prevodio iz kranjskoga Trubarova prijedloška *Novoga zavjeta* (1557.). Kao što vidjesmo, u naslovnicama knjiga nigdje ne piše „ilirski jezik“ (illyrische Sprache). Kad su se u slavistici pojavile takve zablude kod tada meritornih slavista kao što je bio i Šafarik, onda su zablude prihvaćane kao činjenice i prepisivale su se, tj. perpetuirale su u slavistici istim zabudama. Tu mislim i na Šafarikovu još jednu knjigu: *Serbische Lesekörner oder historisch-kritische Beleuchtung der serbische Mundart. Ein Beitrag zur slawischen Sprachkunde*, Pesth 1833. Citirat ću kraći dio teksta iz te knjige, jer zaključujem da je upravo Šafarik posijao sjeme, zakotrljao kamen smutnje u slavistici svojim gledištem. On piše: „(...) Das alte Chorwatien im Süden der Kulpa, mit den Residenzen Bihacs im heutigen Bosnien und Belgrad (Zara vecchia) [Biograd na moru] im heutigen Dalmatien, gehörte von jeher der Sprache nach zur serbischen Volks- und Mund-Art; was die ältern Schriftsteller dieser Gegenden chorwatisch nennen, ist rein serbisch, während der heute sogenannte chorwatische Dialekt auf den Titeln der Bücher aus XVI Jahrh. von Eingebornen selbst noch immer der slowenisch genannt wird“ (Šafarik 1822: 7).³⁸ Taj Šafarikov diskurs naveo sam iz razloga što sam htio pokazati kako napisi bez uvažavanja izvornosti teksta mogu javnost (i čitatelja) odvesti na krivi put i naškoditi znanstvenim nastojanjima koja su u znanstvenim istraživanjima ipak u prvom planu.

2. Nazivi Ungnadove tiskare u Urachu

Iako je već o tom nazivu pisano na drugome mjestu (Jembrih 2007: 99–112), smatram da za čitatelja ovoga zbornika nije suvišno posvetiti tom nazivu iznova nekoliko riječi.

³⁸ Nisam vidio u hrvatskom jezikoslovlju da je itko na tu Šafarikovu konstataciju reagirao u svojim radovima. Danas kada iznova čitam Šafarikove riječi sve sam više ponukan reći da ih je mogao napisati jedino stranac koji nije razumio povijesni razvoj hrvatskoga jezika i da je bio na strani politike koja u 19. stoljeću hrvatski jezik nije htjela promatrati kao samostalni jezik. Prije svega Šafarik je bio posve u zabludi kada je naveo da tzv. horvatski dijalekt na naslovnicama knjiga 16. stoljeća domaći autori sami nazivaju slovenski. Tu je svakako mislio na *Dekretum* (1574.) Ivana Pergošića, na djela Antuna Vramca *Kroniku* (1578.) i *Postillu* (1586.), jer se na naslovnicama tih knjiga javlja naziv *slovenski* za jezik kojim su tiskane. Dakle naziv koji nema veze sa slovenskim današnjim, jer taj se jezik tada u 16. stoljeću nazivao *kranjski*. Svakako, Šafarikov diskurs bio je i ostao obmanjujući i nije vrijedan znanstvene pozornosti. No za svoje doba bio je „meritoran“, a on kompromitiran.

Možda je upravo Ungnadovo iskustvo vrhovnoga kapetana štajersko-slavonske Vojne granice, diljem tadašnje izmučene Hrvatske turskim ratovima, u njemu jačalo vruću želju da sav svoj imetak stavi na raspolaganje tiskari u kojoj će se tiskati hrvatske knjige, posebice *Biblija*. Zahvaljujući württemberškome vojvodi (Christophu) Krištofu (1515. – 1568.),³⁹ koji je Ungnadu pružio utočište i darovao mu dvorac u Urachu Amandenhof (nazvan po Sv. Amandu), Ungnad je u njemu dio prostorija namijenio tiskari koju je on nazivao *Windische, Chrobatische und Cirulische Trukbrey* [slovenska, hrvatska/glagoljična i ćirilična tiskara] (Jembrih 2007: 97–135).⁴⁰

³⁹ O njemu vidi Elze 1897: 61, bilj 1 piše: „Herzog Christoph von Wirtemberg, sohn des herzogs Ulrich, war geboren den 12 Mai 1515 zu Hohen-Urach, regierte 1550 bis 1568, starb den 28 December 1568 und ward den 2 Januar 1569 in der stiftkirche zu Tübingen bestattet. Er war von jugend auf sehr befreundet mit könig (kaiser) Maximilian (II), führte die von seinem vater begonnene, durch das Interim (1548) gestörte reformation mit muth und weisheit in seinem lande durch, und gewährte fremden religionsflüchtigen wie Vegerius, Skalaic, freiherrn H. Ungnad, Truber u. a. bei sich aufnahme und schutz. Er war einer der vortrefflichsten fürsten aller zeiten, und sein andenken ist mit recht noch heute in Wirtemberg gesegnet.“ Citat je tako pisan kod Elzea, dakle nije po današnjem njemačkom pravopisu (ortografiji). [Vojvoda Krištof od Württemberga sin je vojvode Ulrika, rođen 12. svibnja 1515. u Hohen-Urachu, vladao je od 1550. do 1568. Umro je 28. prosinca 1568. i pokopan je 12. siječnja 1569. u Stiftkirche u Tübingenu. Od mladosti je bio prijatelj s carem (kraljem) Maksimilijanom II. Od svog oca započetu, kroz *Interim* 1548. narušenu reformaciju proveo je u svojoj zemlji, s odvažnošću i mudrošću. Strancima je kod sebe pružio zaštitu koji su zbog vjerskih razloga izbjegli iz svoje zemlje kao Vergerije, Skalić, I. Ungnad, Trubar i drugi. Bio je jedan od najboljih knezova svih vremena, i njegova uspomena, s pravom, i danas je blagoslovljena u Württembergu.] O vojvodi Krištofu vidi također u Schuster 1935: 39–49.

⁴⁰ Nikako se ne uklapa u znanstveni diskurs ova rečenica: „Ungnad je 1561. – 1564. ostao poznat po Biblijskom zavodu u Urachu, blizu Tübingena u Njemačkoj (...).“ (Whiting 2015: 64, bilj. 12). Biblijskoga zavoda kao takvog nije nikada bilo u Urachu! Ungnad je postao poznat jedino po svojoj višefunkcionalnoj tiskari koja je, zahvaljujući Stipanu Konzulu i Antunu Dalmatinu, Primožu Trubaru, Petru Pavlu Vergeriju i mnogim drugima, podarila tadašnjoj javnosti tiskane knjige na glagoljici, ćirilici i latinici pisane hrvatskim jezikom i knjige na talijanskom jeziku. To je činjenica koja se ne može prešutjeti, a kamoli osporiti. Stoga ovdje ne koristim sintagmu *Biblijski zavod u Urachu*, jer, još jednom ponavljam, njega nije osnovao Ivan Ungnad! I vrlo je čudno, zapravo neosnovano, da se uporno protežira spomenuta sintagma koja dovodi čitateljstvo u zabludu, pa čak i onda kada piše: „Iako Ungnad sam nije literarno djelovao, bio je glavni pokretač i čelnik Biblijskoga zavoda“ (Jambreč 2013: 215). Također i rečenica: „Hrvatski Biblijski zavod je djelovao u Urachu od 1560. do 1565. godine kao stožerna ustanova za promidžbu reformacije u južnoslavenskim zemljama, posebice hrvatskim“ (Jambreč 1998: 197–211). Dakle posve je netočno tvrditi da je „Biblijski zavod“ djelovao u Urachu od 1560. do 1565. Te se godine odnose jedino na djelovanje Ungnadove tiskare, a ne na zavod, početak tiskanja započeo je u proljeće 1561.! Pa i Franjo Bučar, iz čije se knjige (1910.) mnogi podatci koriste, spominje da je Ungnad „podignuo hrvatsku tiskaru u dvoru Amandehof“. Dakle nikakav Biblijski zavod. Tu moju tvrdnju potkrepljuje i članak koji je Ernst Benz 1940. objavio pod naslovom *Der älteste zyrillische Druck aus Hans von Ungnads Druckerei in Urach* [Najstariji ćirilični otisak iz Ungnadove tiskare]. Prema tome nije potrebno izmišljati ono što nije postojalo, pogotovo

Krištof vojvoda württemberški preuzeo je podmirenje troškova za sve one koji su u tiskari radili. U toj je tiskari Stipanu Konzulu, uz Primoža Trubara, koji je brinuo oko posla, pripalo mjesto prevoditelja i korektora hrvatskih knjiga, koju je funkciju u potpisu isticao kao: *Crobatische Sprache Dolmetscher und Corrector zu Urach*. Konzul je bio zadužen za glagoljična izdanja, Trubar za slovenska. No treba ipak spomenuti da je Trubar ponajprije bio zauzet za tiskanje svojih knjiga na kranjskom jeziku tiskanjem *Abeceđarija* i *Katekizma* 1550. u Tübingenu kod tiskara Ulricha Morharta (o. 1490. – 1554.) kod kojega je tiskao sva svoja kasnija djela. Treba reći da je upravo ta tiskara s nasljednicima, nakon Morhartove smrti 1554., bila u suradničkim odnosima s kasnijom uraškom tiskarom Ivana Ungnada.⁴¹ Naime u Tübingenu su tiskani njemački Trubarovi predgovori hrvatskim izdanjima, uvezivale su se knjige, tiskale knjige na latinici, posuđivali drvorezi, ukrasni okviri za naslovnice (Pelc 1991: 34).

Do početka rada spomenute tiskare došlo je 1561. godine. Idejni je pak začetnik bio Petar Pavao Vergerije ml. koji je Trubaru predlagao da svoju prevoditeljsku djelatnost usmjeri, uz Slovence (Kranjce), i na južne Slavene⁴² koji bi na općem

ako se govori o Ungnadovoj tiskari koja nije bila pretvorena u nikakav zavod. Usput rečeno, u *Istarskoj enciklopediji* (2005: 806) također je netočno navedeno da su Stipan Konzul i Antun Dalmatin „u Urachu 1550-tih godina tiskali protestantske knjige (...)“ Možda je to previd: umjesto 1560-ih ostalo je 1550-ih godina. No ipak je pogrešna godina ostala čitatelju, a ona nije točna, jer tiskara je radila od 1561. do 1565. godine. Ne želeći nikoga uvrijediti, moram ipak iznijeti svoje mišljenje u vezi s nazivom Ungnadove tiskare u Urachu. Primijetio sam da naziv *Biblijski zavod u Urachu* upotrebljavaju oni autori u svojim člancima ili knjigama koji su članovi neke od reformacijskih denominacija, a drugi koji to nisu rabe naziv *hrvatska protestantska tiskara*, ili *Ungnadova tiskara u Urachu*. Ovi prvi preferiraju takav naziv, vjerojatno, zbog toga što je Ungnadova tiskara ipak tiskala biblijske tekstove, a u planu je bila i čitava Biblija – Stari i Novi Testament, no tiskan je samo Novi Testament i evanđelja u Postilama. Nema dosad nigdje pisanoga traga tome da je osnovan spomenuti zavod. Pa ni *Slovenski biografski leksikon, svezak 13* (1982.), u kojemu je riječ o Ivanu Ungnadu, nije dao točnu informaciju: „Na sestanku januarja 1561 v Tübingenu, ki so se ga udeležili Ungnad, Trubar, Konzul in nekaj tübinških teologov, so ustanovili biblijski zavod (Ungnad je imanoval slov., hrv. in cir. tiskarna). Upravo je tiskarna/tiskara utemeljena s nazivom: *Windische, Chrobatische und Cirulische Truckbery* tako ju je Ungnad sam nazvao, [slovenska, hrvatska/glagoljična/ i ćirilčna tiskara], jer je on bio vlasnik i blagajnik tiskare. Dakle ni riječi o sintagmi *Biblijski zavod*.“ Stoga ni ova konstatacija nije točna u kojoj se govori da je Ungnad svojim sredstvima osnovao Biblijski južnoslavenski zavod: „Mit seinen Mittel und Beziehungen errichtete er im Amandenhof in Urach eine südslavische Bibelanstal (...)“ (Katičić 1996: 13).

⁴¹ Vidi Vorndran: 1977: 6.

⁴² Istina je da takav naziv nije postojao kao ni naziv balkanski Slaveni. No u metajeziku se takav naziv sam po sebi nudi jer narodi kojima je Stipan Konzul namijenio NT (1562.) poimence se i spominju: „da jesmo s tim našim tumačenjem svim slovenskega [slavenskoga] jezika ljudem služiti hoteli, najprvo vam, Hrvatom i Dalmatinom, potom takajše Bošnjakom, Bežjakom, Srbblom i Bulgarom.“ Dakle to su upravo oni koji su i tada spadali u grupu južnih Slavena.

narodnom jeziku tako mogli dobiti Bibliju.⁴³ Primož Trubar pisao je o Vergerijevoj ideji, koja je u konačnici bila realizirana, dakako, s dosta teškoća, u predgovoru svojega prijevoda *Novoga zavjeta* na slovenskom (Kranjskom, in Windische Sprach) koji je dao tiskati 1557. godine. Predgovor je objavio Oskar Sakrausky (1914. – 2006.) 1989. godine. Taj predgovor dragocjeni je izvor iz prve ruke za povijest prevođenja *Biblije – Novoga zavjeta* na hrvatski jezik.

Neće baš posve odgovarati istini da je Ungnad samo „novčano podupirao glagoljsku protestantsku tiskaru“ kako to navodi autor članka o Ungnadu u *Enciklopediji Hrvatskoga zagorja* (2017: 867). To bi značilo da su u tiskari tiskane samo knjige na glagoljici. No kao što znamo, tiskane su na ćirilici i latinici hrvatskim jezikom, a k tome i na talijanskom jeziku. Zato je Ungnad svoju tiskaru nazvao *Windische, Chrabatische und Cirulische Truckherrey* [Vindiše, Krabatiše und Ciruliše Trukeraj – Slovenska, Hrvatska i Ćirilčna Tiskara, dakle ne „biblijski zavod“⁴⁴]. Spomenimo odmah da je u toj tiskari tiskano 15 knjiga na glagoljici, osam na ćirilici, šest na latinici, tri na slovenskom jeziku (Trubarove) i šest knjiga na talijanskom jeziku. Dakle bila je to, u današnjem smislu, internacionalna tiskara, dakako, u službi širenja reformacije koju je dušom i djelom zagovarao i širio (propovijedao) Martin Luther i drugi. Valja još istaknuti da je Hermann Ehmer u svom članku *Der slawische*

⁴³ Usp. Jembrih 1999: 103–111. Treba spomenuti da se je takva ideja rodila u Ulmu 1555. gdje su se sastali župnik iz Göppingena Jakob Andreae, kasnije je bio i kancelar Sveučilišta u Tübingenu, Vergerije i Trubar. „Vergerius sagte, daß Trubar auch Übersetzungen in die kroatische Sprache übernehmen sollte, damit auch diesem Volk die Bibel in ihre Sprache bekommt gemacht werde“ (Sakrausky 1989: 85–88, 96–108). O Vergeriju vidi još: Schuster 1935: 49–54.

⁴⁴ Zanimljivo je spomenuti da se je ta sintagma udomaćila kod njemačkih autora. Tako je Otto Schuster (1935: 54–62) tiskaru nazvao u podnaslovu „Die erste evangelische Bibelanstalt“ ističući da je za njegovo ostvarenje najveća zasluga vojvode Kristofa. Zapravo i jest, ako se ima na umu da je upravo on taj koji je i najviše pridonosio, uz Ivana Ungnada, da je tiskara mogla djelovati na izdavačkom planu. Vrlo je upitna sintagma vezana uz naziv tiskare u ovoj rečenici: „Tiskara Biblijskog zavoda u Urachu utemeljena je i organizirana (1561. – 1565.) sa specifičnom svrhom tiskanja samo onih djela kojima će se ostvarivati vizija evangelizacije jugoistočne Europe“ (Jambrek 2017: 81). Čitatelju se nameće pitanje je li uopće postojala u Urachu tiskara Biblijskoga zavoda. To bi značilo da je institucija „Biblijski zavod“ imala svoju tiskaru, tj. tiskarsko poduzeće kojim je upravljao taj „Zavod“. Poznavajući cijeli tijek utemeljenja tiskare, nikako se danas ne može govoriti da je u Urachu postojala „tiskara Biblijskog zavoda“. Ne znam zašto to još uvijek uporno u svojim testovima govori/piše Jambrek u svojoj knjizi iz 2013. Znam, reći će da su takvu sintagmu prihvatili/uveli njemački tekstopisci koji su pisali o djelatnosti Ungnadove tiskare u Urachu, nazvavši ju *Bibelanstalt*. Svi su oni htjeli svojim suvremenim poimanjem dati tiskari naziv koji ona nije nikada imala. Po mojem mišljenju, najadekvatniji je naziv *Ungnadova tiskara u Urachu*, koja je djelovala na izdavačkom planu od proljeća 1561. do 1565. u kojoj je tiskano posljednje djelo na latinici *Beneficium Christi*. Uostalom, pravi naziv tiskare razabire se u natuknici Anton Dalmatin u *Općem religijskom leksikonu* (2002: 42) gdje piše da je on zajedno s Konzulom prevodio u Ungnadovoj protestantskoj tiskari u Urachu. Dakle, ne u „Biblijskom zavodu“.

Buchdruck des Hans Ungnad in Urach jako dobro opisao Ungnadovu ulogu kod tiskanja hrvatskih knjiga u Urachu, te je zaključio: „Ungnad war davon überzeugt, daß der kroatische Buchdruck ein göttlicher Auftrag und er mit den Mitarbeitern göttliche Werkzeuge waren, denn er zweifelte nicht daran, wie er an Landgraf Philipp von Hessen schrieb, daß 'der allmechtig Gott durch dieses mittel die Türckhen mit dem Schwerdt seines Almechtigen und Ewigen Worts wirdt schlagen (...).“⁴⁵ S današnjega gledišta nama se takvo uvjerenje čini utopijskim, ali su hrvatski prevoditelji upravo to imali u svojoj svijesti kao crtu vodilju, tj. da će riječ Evanđelja skrenuti mnoge na pravi put, poglavito one pod turskom vlašću da se klone zlodjela nad kršćanima. No koliko znamo, to je ostalo samo slovo na papiru, a dobra i plemenita namjera u srcima hrvatsko-uraških prevoditelja i Ivana Ungnada.

Kada bi se još jednom, ukratko, htjelo prikazati kakva i kolika je bila Ungnadova zasluga u doba reformacije u Njemačkoj, ali u službi južnoslavenskoga izdavačkoga programa, smatram da je to već također učinio Stanislav Hafner (1916. – 2006.) već 1967. riječima: „Die Finanzierung und Herstellung der slowenischen und [kroatischen] reformatorischen Literatur er folgte im Rahmen eines weiteräumigen kulturpolitischen und religiösen Programms weltmännisch denkender und humanistisch gebildeter deutscher und innerösterreichischer Adeliger mit Hans Ungnad von Sonegg an der Spitze.“⁴⁶ I doista, ako se ima na umu koliko je u Ungnadovoj tiskari tiskano knjiga različitih naslova i sadržaja, a prema Vorndranovu izračunu (1977.)⁴⁷ to je 37 tiskanih knjiga u 31.000 primjeraka od kojih je 13 [15] knjiga sa [više od] 12.750 primjeraka hrvatskih na glagoljici, 7 na ćirilici u 8.500 primjeraka i 6 na latinici u 2.250 primjeraka, k tome 6 knjiga na talijanskom jeziku u 4.000 primjeraka.⁴⁸ Uz to su tiskane 3 knjige na slovenskom (ali ne u Urachu, osim jedne

⁴⁵ Ehmer 1995: 450–451. No i Ehmer, kao i neki njegovi zemljaci, radije koristi sintagmu „slawische Buchdruck“ nego „kroatische Buchdruck“; ovaj potonji naziv bio bi primjereniji stvarnosti koja svjedoči da je riječ o hrvatskim tiskanim knjigama u Urachu.

⁴⁶ Hafner 1967: 352. Mislim da je Primož Trubar u posveti NT (I. dio, 1562.) caru Maksimilijanu II. najbolje oslikao Ungnadovu zaslugu za tiskaru. Trubar, uz ostalo, piše: „(...) Naš milostivi gospodar i vjerni promicatelj i upravitelj ovoga poduzeća, visokorodni gospodin barun Ivan Ungnad (kojega je Bog po posebnom nalogu doveo u našu zemlju i koji nam je također posudio, ponudio i stavio na raspolaganje veliku svotu vlastitoga novca) daje uredno i marljivo zapisati svaki pojedini prilog i sve izdatke, i to ne bez našega znanja i znanja prevoditelja, tako da je Njegova milost zajedno s nama spremna i voljna u svako doba i svima položiti dobre, čiste i ispravne račune za sve primitke i izdatke koji se tiču ovoga pothvata.“ Vidi Pogovor u pretisku NZ (1562.; 2007.), gdje je priložen hrvatski prijevod Marine Miladinov Trubarove posvete Maksimilijanu II.

⁴⁷ Vorndran 1977: 13.

⁴⁸ U sveučilišnom Arhivu u Tübingenu postoji opširna dokumentacija (Slavischer Bücherdruck) o djelatnosti Ungnadove tiskare; tako u fasciklu 8/5, fol. 1–40 postoji rukom pisani opis što je sve

pjesmarice *Ene duhovne peisni* 1563. Priredili su ih Matija Klombner i Juraj Juričić (o. 1500. – 1578.); to izdanje nije bilo po volji Primožu Trubaru pa ih je kritizirao jer on u tome nije sudjelovao). Svih tih izdanja, u tiskanom obliku, svakako ne bi bilo da nije bilo Ivana Ungnada, to je činjenica koju treba uvijek respektirati kada se piše o njegovoj tiskari u Urachu (a ne o biblijskom zavodu) i svih onih koji su tome sudjelovali, pri čemu je ipak najveći udio za hrvatske knjige bio Stipana Konzula i Antuna Dalmatina te njihovih suradnika i pomoćnika.

LITERATURA

- Barbarič, Štefan. 1986. *Slovenska reformacijska književnost v srednjeevropskem kontekstu. Družbena in kulturna podoba slovenske reformacije*. Ljubljana: SAZU.
- Breyer, Mirko. 1952. *O starim i rijetkim jugoslavenskim knjigama*. Zagreb: JAZU.
- Benz, Ernst. 1940. Der älteste zyrillische Druck aus Hans von Ungnads Druckerei in Urach. *Südost-Forschungen* 5: 208–211.
- Bučar, Franjo. 1910. *Povijest hrvatske protestantske književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Bučar, Franjo i Franjo Fancev. 1938. Bibliografija hrvatske protestantske književnosti za reformacije. *Starine JAZU* 39: 49–128.
- Ehmer, Hermann. 1995. Der slawische Buchdruck des Hans Ungnad in Urach. *Ein Leben zwischen Laibach und Tübingen: Primus Truber und seine Zeit*. Hrsg. Peter Rehder. München: Verlag Otto Sagner: 438–451.
- Elze, Theodor. 1897. *Primus Trubers Briefe*. Tübingen: Litterarischer Verein in Stuttgart.
- Enciklopedija Hrvatskoga zagorja*. 2017. Zagreb. Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“.
- Fancev, Franjo. 1916a. Jezik hrvatskih protestantskih pisaca 16. vijeka. Prilog historičkoj gramatici jezika hrvatskoga ili srpskoga. *Rad JAZU* 212: 147–225.
- Fancev, Franjo. 1916b. Jezik hrvatskih protestantskih pisaca 16. vijeka. Prilog historičkoj gramatici jezika hrvatskoga ili srpskoga. *Rad JAZU* 214: 1–112.
- Grčević, Mario. 2019. Povijesni glotonim „srpski“ u starijoj hrvatskoj književnojezičnoj tradiciji. *Dubrovnik u hrvatskoj povijesti. Zbornik radova u čast akademiku Nenadu Vekariću*. Ur. Mario Grčević i Nenad Vekarić. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu: 123–157.

tiskano na slovenskom (windische), hrvatskom (glagoljicom i ćirilicom) i na talijanskom jeziku, tj. koje su knjige distribuirane, prodane i darovane kroz tri godine 1561., 1562 i 1563. Uz svaki je naslov naveden broj tiskanih primjeraka, ime primatelja i koliko je primjeraka primio i koliko je primjeraka ostalo u Urachu. Rezultat je: 25.300 tiskanih primjeraka knjiga, distribuirano je bilo 17.036, ostalo u Urachu 8.264 primjerka. Potpisali su taj popis Ivan Ungnad, Antun Dalmatin, Stipan Konzul i Filip Guger tajnik Ungnadov. Dakle Trubara nema u Urachu, on je tada boravio u Ljubljani. Popis je napravljen 1563. godine.

- Hafner, Stanislaus. 1967. Die Slowenen in Kärnten. *Österreichische Osthefte* 9/5: 352.
- Hafner, Stanislaus. 1971. Die slowenische Reformation und der Glagolismus. *Slovo* 21: 365–376.
- Jambreč, Stanko. 2013. *Reformacija u hrvatskim zemljama u europskom kontekstu*. Zagreb: Srednja Europa i Biblijski institut.
- Janko, Anton. 1997. *Primus Truber. Register Commentarium*. Ljubljana: Slovenska knjiga.
- Jembrih, Alojz. 1995. Der wiederaufgefundene Probedruck des kleinen glagolitischen Katechismus von Stephan Konsul aus dem Jahr 1561. *Ein Leben zwischen Laibach und Tübingen. Primus Truber und seine Zeit*. Hrsg. Peter Rehder. München: Verlag Otto Sagner: 452–481 + prilog (Anhang): 580–586.
- Jembrih, Alojz. 1999. Vergerijeva zauzetost oko slovenskoga i hrvatskoga prijevoda Biblije. *Acta Histriae VIII*: 103–111.
- Jembrih, Alojz. 2007. *Stipan Konzul i „Biblijski zavod“ u Urachu*. Zagreb: Teološki fakultet „Matija Vlačić Ilirik“.
- Katičić, Radoslav. 1996. *Ein Ausblick auf die slawischsprachige Völkerwelt im Südosten*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Kostrenčić, Ivan. 1874. *Urkundliche Beiträge zur Geschichte der protestantischen Literatur der Südslaven in den Jahren 1559 – 1565*. Wien.
- Murko, Matija. 1927. *Die Bedeutung der Reformation und Gegenreformation für das geistliche Leben der Südslaven*. Prag – Heidelberg: Druck der Česká grafická unie – Carl Winter Universitätsbuchhandlung.
- Pelc, Milan. 1991. *Biblija priprostih. Ilustracije hrvatskih i slovenskih protestantskih knjiga 16. stoljeća*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti.
- Rebić, Adalbert (ur.). 2002. *Opći religijski leksikon*. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“.
- Rupel, Mirko. 1930. Glagolski in cirilski Artikuli in njih razmerje do Trubarjevih. *Slavia VIII*: 526–550.
- Rupel, Mirko. 1966. *Slovenski protestantski pisci*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Sakrausky, Oskar. 1989. *Primus Truber. Deutsche Vorreden zum slovenischen und kroatischen Reformationswerk*. Vienna: Evangelischer Presseverband.
- Schnurrer, Christian Friedrich. 1799. *Slawischer Bücherdruck in Württemberg*. Tübingen.
- Schuster, Otto. 1935. *Aus 400 Jahren. Bilder aus der württembergischen Kirechengeschichte 1534 – 1934*. Stuttgart: Calwer Vereinsbuchhandlung.
- Slodnjak, Anton et al. 1968. *Abhandlungen über die slowenische Reformation*, I. Band, Bibliographie. Sonderdruck. München.
- Slovenski biografski leksikon. Knjiga 13*. 1982. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Šafarik, Josef Paul. 1865. *Geschichte der illirischen und kroatischen Literatur*. Aus dessen handschriftlichen Nachlasse herausgegeben von Josef Jireček. Prag: F. Tempsky.

- Vinay, Valdo. 1967. Die Schrift „Il Beneficio di Giesu Christo“ und ihre Verbreitung in Europa nach der neueren Forschung. *Archiv für Reformationsgeschichte* 58/1: 29–72.
- Vorndran, Rolf. 1977. *Südslawische Reformationsdrucke in der Universitätsbibliothek Tübingen*. Eine Beschreibung der vorhandenen glagolitischen, kyrillischen und anderen Drucke der „Uracher Bibelanstalt“. Tübingen.
- Žagar, Mateo. 2020. Što su Jovan Maleševac i Matija Popović radili, a što uradili, s jezikom protestantskih tiskanih izdanja (Urach, 1562/3.)? Metodološke pretpostavke, mogućnosti i ograničenja filološkoga pristupa. *Stumačeno pravo i razumno. Studije o jeziku knjiga hrvatskih protestanata 16. stoljeća*. Ur. Tanja Kuštović i Mateo Žagar. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada i Adventističko teološko visoko učilište Maruševac: 90–114.

Summary

NAME OF THE LANGUAGE IN CROATIAN EDITIONS OF UNGNAD'S PRINTING HOUSE IN URACH (1561–1565)

The first part of the paper draws attention to the original name of the language (linguonym) in which Croatian books were printed in Ungnad's printing house in Urach (1561–1565) during the Reformation period. It is clear from the titles of printed books, which explicitly state the name of the language, that they were printed in the Croatian language. The author thus shows that authors who in their articles and books present their own fictitious name of the language in which these books were supposedly printed – are wrong. Those authors claim that the title of the language is „Serbo-Croatian“ / „Serbokroatisch“. Such language did not even exist in Croatian books printed in Urach in the 16th century, so attributing it to the book is not justified in the 20th, let alone the 21st century.

In the second part of the paper, the author briefly tackles the name of the Ungnad's printing house in which Croatian books were printed in Urach in the period between 1561 and 1564. Ungnad named his printing company *Windische, Chrobatische und Cirulische Trukherney* [Slovenian, Croatian / Glagolitic and Cyrillic Printing House]. Several other names are used in secondary literature sources in the period between the 18th and the 21st century: *Croatian Printing House in Urach*, *Ungnad's Printing House*, *The Bible Institute*, *The South Slavic Bible Institute*, etc. Since Ungnad was both the owner and the cashier, it is appropriate to name it *Ungnad's Printing House*. Among other things, the author notes that the name *The Urach Bible Institute* is mainly used in papers and books by authors of a Reformation denomination. Other authors, not belonging to any Reformation denomination, used the name *Croatian Protestant Printing House* or *Ungnad's Printing House in Urach*. The former prefer such a name probably because Ungnad's printing house indeed printed biblical texts, and the plan was to print the entire Bible – the Old Testament and the New Testament; however, only the New Testament and gospels from Postilla were printed. So far, no written evidence that *The Bible Institute* (German: Bibelanstalt) was founded under that name in Urach has been found.

Key words: Reformation, Urach, Ivan Ungnad, printing house, Croatian language, Stipan Konzul, Antun Dalmatin, Primož Trubar

Članak preuzet iz zbornika radova JEZIK HRVATSKIH PROTESTANTSКИH IZDANJA I KNJIŽEVNOJEZIČNE KONCEPCIJE 16. STOLJEĆA, Ivana Eterović i Mateo Žagar (ur.), Zagreb, 2021: Hrvatska sveučilišna naklada i Staroslavenski institut, str. 159-177.